

CĂRĂMIZILE ȘTAMPILATE ALE LEGIUNII XIII GEMINA DE LA CENAD ȘI SÂNNICOLAU MARE

Alexandru Flutur^{*}

Cuvinte cheie: *Cenad, Sânnicolau Mare, ștampile tegulare, cărămizi romane, legio XIII Gemina, signacula, fortificații romane*

Keywords: *Cenad, Sânnicolau Mare, brick stamps, roman bricks, legio XIII Gemina, signacula, roman fortifications.*

În secolul I p. Chr., pe țiglele și cărămizile fabricate de armata romană încep să apară tot mai frecvent ștampilele¹. La începutul sec. II p. Chr., când se creează provincia Dacia, această practică de ștampilare a materialului tegular era generalizată în imperiu, în textul abreviat al ștampilelor fiind desemnată de obicei unitatea militară, care executa diverse activități constructive ce implicau și producerea cărămizilor. Un loc deosebit în mulțimea acestor mărci tegulare îl ocupă cele ale legiunii *XIII Gemina* de la Apulum, în primul rând datorită diversității antroponimelor care sunt inscripționate după sigla legiunii. Semnificația acestora nu este prea clară; probabil sunt militari cu un rol important în officinele de cărămizi (poate șefi de *officinae*). În colecția Muzeului Banatului din Timișoara se păstrează câteva cărămizi cu ștampila legiunii de mai sus care provin de la Cenad și Sânnicolau Mare² (v. Planșa I). Compararea ștampilelor de aici³ cu cele de la Apulum⁴, aparținând aceleiași unități militare, arată că tipurile de mărci

din Banat se regăsesc pe cărămizi aflate în cel mai important centru urban și militar din Dacia⁵.

Pentru a înlesni abordarea de față, în care încerc să aduc unele lămuriri în privința existenței materialului tegular roman în această zonă a Mureșului inferior, se cuvine să prezint anumite aspecte de ordin general ale producerii și marcării cărămizilor în lumea romană. Ștampilarea se făcea în pasta moale a cărămizilor, înainte de uscarea acestora, cu niște matrițe – așa-zisele *signacula*. Acestea erau confecționate din lemn (marea majoritate), din metal – fier sau bronz –, mai rar din lut ars sau piatră. Firește, *signacula* de lemn se confecționau mai ușor și, din cauza perisabilității materialului, erau probabil înlocuite destul de des. Cartușul ștampilei este tipic pentru *signacula* de lemn, care erau făcute din bucăți mici de lemn ce aveau sculptate, pe față ce reprezenta negativul ștampilei, literele, chenarul sau unele elemente de decor. Deseori, în câmpul ștampilei apar urmele prelucrării lemnului sau, în zona centrală, urmele cuiului prin care se prindea uneori nucleul de lemn al negativului de un mâner ce înlesnea marcarea. Mărcile de metal erau, bineînțeles, altfel concepute; ele generau de obicei ștampile fără cartuș, constând doar din litere care apar incizate în materialul tegular⁶.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: sanduflutur@yahoo.com.

¹ În Britannia primele ștampile apar nu înainte de sfârșitul secolului I, în Dalmația nu înainte de Vespasian, în Pannonia la sfârșitul secolului I, în provinciile de pe Rin din timpul lui Claudius – cf. G. Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien, Saalburg Jahrbuch* 25, 1968, 107; v. și G. Brodribb, *Roman Brick and Tile*, Gloucester, 1987, 118; D. Schmitz, *Militärische Ziegelproduktion in Niedergermanien während der römischen Kaiserzeit, Kölner Jahrbuch* 35, 2002, 339 sqq.

² În registrul de inventar: Sânnicolau Mare – nr. inv. 1187 –; Cenad – 7794, 7795, 7927, 7991. Din păcate, piesa cu nr. inv. 7795 nu a fost găsită în depozitul muzeului, fiind trecută pe lista de lipsuri.

³ V. IDR III 1, 275 – Sânnicolau Mare; IDR III 1, 277, a-j – Cenad.

⁴ Cloșca L. Băluță, IDR III 6 (*Apulum – Instrumentum domesticum*), București, 1999.

⁵ Este arhicunoscut că *legio XIII Gemina* și-a avut garnizoana la Apulum, de la cucerire până la abandonarea Daciei, și că acolo s-au dezvoltat două mari orașe. Al. Diaconescu, I. Piso, *Apulum în La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain*, Cluj-Napoca, 1993, 67–83.

⁶ Informații fundamentale privind industria tegulară și ștampilele (inclusiv *signacula*) vezi la H. Dressel în CIL XV 1, p. 1 sqq; G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, Roma, 1957; M. Steinby, *Ziegelstempel von Rom und Umgebung*, RE, Suppl. XV, col. 1489–1531; G. Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien, Saalburg Jahrbuch* 25, 1968, 65–184. Vezi și D. Isac, *Signacula aus Dakien, Saalburg Jahrbuch* 46, 1991, 57–64;

Matrițele de lemn erau predispușe la rupturi atât din cauza contactului cu suprafețe umede, cât și ca urmare a presiunilor pe care le sufereau pentru a imprima argila. Din acest motiv trebuiau reînnoite relativ des, probabil de la un sezon la altul, poate de la un lot de cărămizi la altul. De asemenea, într-o *officina* era posibilă folosirea concomitentă a mai multor *instrumenta* care purtau mărci asemănătoare. Schimbarea frecventă a negativelor se poate datora și controlului riguros al mărcilor; activitatea în cărămidărie fiind sezonieră, *signacula* poate nici nu erau păstrate până în anul următor, ci distruse în mod intenționat. Cu orice *signaculum* nou, chiar dacă textul e același, apar mici modificări: dimensiunile sau forma cartușului, forma literelor, semne despărțitoare sau diverse elemente de decor, rezultând astfel un alt tip de șampilă⁷. Pentru a deduce dimensiunile matrițelor, trebuie luată în considerare reducerea volumului cărămizilor, implicit a șampilelor, cu aproximativ 5 %, intervenită în timpul uscării și arderii⁸.

S-a mai observat că materialul tegular nu prezintă o răspândire prea mare în jurul marilor centre urbane și economice din simplul motiv că orice comunitate mai răsărită și-ar fi permis producerea materialului de construcție necesar. Astfel, aria de răspândire a cărămizilor fabricate la Roma nu depășește 50 km în afara orașului, excepție făcând țărmul Mediteranei și insulele din apropiere⁹. În Dacia, un exemplu de delimitare a centrelor de producție a materialului tegular este oferit, în cadrul aceleiași unități militare, de șampilele legiunii *IIII Flavia Felix* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Berzobis. Chiar dacă au textul identic – LEG IIII FF –, tipurile de șampilă găsite sunt diferite într-un sit față de celălalt¹⁰. În plus, împrăștierea acestor piese șampilate în zonele din jur este nesemnificativă, de fapt în cea mai mare parte datorată unor activități constructive din evul mediu sau epoca modernă. Nici unii colecționari din secolele XIX și XX nu au fost străini de acest fenomen, al circulației unor exemplare tegulare, iar unele confuzii sau încurcări ale pieselor s-au produs chiar în colecțiile muzeale. Totuși, după ce în cele două situri au avut loc cercetări arheologice sistematice, faptul că aceste șampile au fost sau

continuă să fie publicate amestecat, ca fiind proprii pentru amândouă localitățile în același timp, constituie o eroare.

Comparând mărcile legiunii *XIII Gemina* provenite de la Cenad și Sănnicolau Mare cu cele de la Apulum, publicate în IDR III 6, constatăm o asemănare izbitoare între ele. Toate șampilele din cele două localități de pe malul stâng al Mureșului sunt identice cu șampile de la Alba Iulia¹¹, găsite aici în număr mare. Exemplarele bănățene se încadrează perfect în tipurile de la Apulum¹². Altfel spus, au fost folosite la marcarea aceleiași *signacula*, activitate care, după toate datele, nu putea avea loc decât în *officinae* din Apulum. Teoretic, există posibilitatea ca posesorul (autorizat) al unui *signaculum* să plece de la Alba Iulia la Cenad să șampilazeze un alt lot de cărămizi, dar pare imposibil ca acest lucru să se petreacă de șapte ori la rând (sau cu 7 matrițe distincte). Să mai adăugăm că șampilarea materialului tegular se făcea într-un cadru bine organizat (în armată trebuie să fi fost mai rigid decât în sfera producătorilor particulari), în care era vorba deseori de activități constructive ample – de exemplu construcția de către legiune a castrului propriu, a unor clădiri din orașe sau a unor caste auxiliare. În cele din urmă, este de admis că nu se permitea ca numele legiunii să fie pus pe orice șarjă de cărămizi din Dacia; mai mult, exista foarte probabil un control strict al mărcilor tegulare. S-a observat pentru mediul civil că șampilă reprezenta fie sigla producătorului, fie a proprietarului cărămidăriei sau al terenului unde avea loc exploatarea argilei și fabricarea cărămidii¹³; se poate ca în unele

¹¹ În *Inscriptiones Daciae Romanae* echivalența este următoarea: IDR III 1, 275 (sunt date două șampile diferite) = IDR III 6, 151 și respectiv 155 (sau 156); IDR III 1, 277, b = IDR III 6, 54; IDR III 1, 277, f = IDR III 6, 129; IDR III 1, 277, g = IDR III 6, 151; IDR III 1, 277, i = IDR III 6, 185; IDR III 1, 277, j = IDR III 6, 254.

¹² Avem motive să credem că toate matrițele de șampilă *legio XIII Gemina* de la Apulum erau făcute din lemn. Cele pe care apare urma cuiului central sunt îndubitabile; elocvente sunt și cele pe care apar elemente de decor care au fost sculptate, în mod evident, în lemn. Prezența cartușului, literele în relief și forma lor sunt, de asemenea, indicii ale folosirii lemnului. O analiză a procesului de șampilare cu negative de lemn vezi la N. Hanel, U. Tegtmeier, A. Bethke, *Stempelstöcke für Ziegel in römischer Zeit. Archäologische Aspekte und experimentelle Beobachtungen*, *Kölner Jahrbuch* 37, 2004, 449–461. Autorii au realizat și un experiment în care au fost produse cărămizi ce au fost șampilate cu *signacula* de lemn.

¹³ Cele mai importante informații despre funcționarea cărămidăriilor romane au fost dat date de studierea șampilelor tegulare din Roma și împrejurimi (v. nota 6), acest sistem de organizare a producției existând probabil în întreaga lume romană. Șampilele ofereau indicații despre proprietățile (*figlinae, praedia*) și atelierele (*officinae*) unde se fabricau

Al. Flutur, Despre două șampile tegulare de la Tibiscum, *AnB* (S. N.) VII–VIII, 2000, 374.

⁷ În prefața IDR III 6, C. L. Băluță afirmă că șampilele reprezintă tipuri distincte atunci când „pentru fiecare dintre ele a fost folosit un *instrumentum* (șampilă-negativ) diferit”.

⁸ G. Spitzlberger, *op. cit.*, 109–110.

⁹ M. Steinby, *op. cit.*, col. 1495.

¹⁰ Al. Flutur, Șampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis, *AnB* (S. N.) X–XI, 2004, 157–162.

situații numele abreviat să fi aparținut potentatului care finanța o activitate constructivă. Desigur că producătorul (șeful de *officina*) putea fi aceeași persoană cu proprietarul funciar, situație probabil preponderentă în provincii. În mod obișnuit, în mediul militar starea de lucruri este mai limpede: terenul, *officina* și fabricanții materialului tegular țineau de unitatea militară care executa activități constructive în castrul propriu, în alte castre sau în mediul civil. Este de presupus că uneori militarii puneau la dispoziție (contra cost) doar materialul tegular, care putea fi în excedent pentru activitățile lor; alteleori poate executau direct comenzi care veneau de la civili. Cert este că aproape întotdeauna loturile de cărămizi sau țigle erau șampilate; aceasta într-o anumită proporție, care era variabilă de la un caz la altul. Mai rar apar situații când materialul tegular nu a fost șampilat deloc, cum s-a petrecut în castrul de la Vărădia¹⁴.

Diversitatea acestor șampile de pe malul bănățean al Mureșului, care provin din loturi diferite, ar arăta că materialul de construcție a fost luat mai degrabă din clădiri romane vechi decât din posibile stocuri de cărămidă pe care le-ar fi avut legiunea la un moment dat. Prezența acestor cărămizi la Cenad și Sănnicolau Mare se poate explica în două moduri. În primul rând, în timpul provinciei Dacia, ipoteticele puncte de control al Mureșului puteau fi aprovizionate cu material de construcție de la Apulum, după ce aici s-au demolat deja unele clădiri din care s-a recuperat cărămida, ceea ce ar explica varietatea șampilelor ajunse pe valea Mureșului inferior. În al doilea rând, tot pe cale

fluvială, centrul medieval de la Cenad ar fi fost asigurat cu material de construcție extras din situl roman de la Alba Iulia.

Existența unor puncte militare care să controleze navigația pe Mureș și circulația pe presupusul drum roman, care ar fi trecut pe aici¹⁵, se întemeiază pe prezența cărămizilor *legio XIII Gemina*, a unei inscripții (de la Sănnicolau Mare)¹⁶ și a altor blocuri arhitectonice romane provenite din structurile medievale de la Cenad¹⁷. În privința materialului tegular, după confruntarea șampilelor, concluzia firească este că el a fost fabricat la Apulum¹⁸. Ca urmare, cel mai probabil tot materialul de construcție roman a fost adus de la Alba Iulia. Bineînțeles, lămurirea finală a chestiunii poate fi adusă de cercetările arheologice în cele două situri bănățene. Totuși, în ideea că ar exista urmele unor clădiri romane, detectarea lor va fi relativ dificilă (ideală este găsirea pieselor de construcție în structuri sau în nivele romane clare) din cel puțin două motive: 1. re folosirea materialului de construcție roman în evul mediu; 2. dimensiunile mai degrabă mici ale acestor posibile obiective, un argument fiind că la edificarea lor ar fi depins în cea mai mare măsură de centrul de la Apulum¹⁹.

Aducerea materialului de construcție la Cenad și Sănnicolau Mare în evul mediu constituie explicația cea mai plauzibilă. Pentru ridicarea fortificației medievale și a importantului centru eclezial de la Cenad a fost nevoie de o cantitate mare de piatră (care nu se găsește în mod natural în zonă) sau de cărămidă. Viitoarele posibile analize fizico-chimice ale materialului tegular și litic vor tranșa definitiv discuția privind proveniența lui, însă, până la realizarea acestora, observațiile din rândurile de mai sus arată că a fost adus de la Apulum. Pe deasupra, încă nu este demonstrată existența unor castre la Cenad

cărămizile, despre numele proprietarilor funciari (*domini*) și al șefilor de ateliere (*officinatores*). *Dominus* este menționat ca proprietar al terenului pe care și din care erau făcute cărămizile, iar *officinator* cel care conducea procesul de producție. *Officinatores* nu trebuie priviți ca subordonați ai unor *domini*, ci pot fi explicați mai ușor ca întreprinzători independenți. În șampilele cu un singur nume este firesc ca proprietarul și producătorul să fi fost una și aceeași persoană. Relația dintre *domini* și *officinatores* nu poate fi explicată decât prin existența unor contracte de *locatio-conductio*, *dominus* fiind *locator*, iar *officinatorul* *conductor*. Aceasta poate fi considerată ca o formă juridică de *usus fructus*. – T. Helen, *Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A. D.*, Helsinki, 1975, 130; P. Setälä, *Private domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome*, Helsinki, 1977, 242. În provincii se folosesc de obicei șampile simple, mai ales în cartuș rectangular, în care *dominus* sau *officinatorul* nu sunt indicați în mod explicit. În acest caz, marea majoritate a persoanelor menționate sunt mai degrabă *domini* care își administrează singuri proprietățile, îndeplinind și rolul de organizare a procesului de producție a cărămizilor.

¹⁴ E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Timișoara, 2005, 37.

¹⁵ N. Gudea, *Der dakische Limes – Materielien zu seiner Geschichte*, JRGZM 44, 2, 1997, 23–24; E. Nemeth, *op. cit.*, 43–44; F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006, 249–252.

¹⁶ IDR III 1, 274.

¹⁷ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, 82–87. Despre Cenadul medieval vezi și Suzana Móré Heitel, *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului, Timișoara, în curs de apariție*.

¹⁸ Proveniența de la Apulum a acestor cărămizi a fost remarcată încă din anii 1970 de către C. C. Petolescu – v. C. C. Petolescu, *Cohors II Hispanorum la Micia, Sargetia IX*, 1972, 47, n. 28; *idem* în SCIVA 26 (3), 1975, 426 (aici, la nota 12, autorul pomenește de niște analize chimice făcute de C. L. Băluță, care confirmă concluzia de mai sus).

¹⁹ În plus, la Cenad, în zona cetății interioare, unde se presupune existența castrului roman, straturile arheologice cele mai timpurii se află la o adâncime de 3,50 – 4 m față de nivelul actual al solului; – cf. P. Iambor, *op. cit.*, 349–350, pl. XXI–XXII.

și Sănnicolau Mare. Din păcate, ipoteza aceasta a prezenței constante a soldaților romani pe Mureș în zona de câmpie, prin fortificații, a fost transformată în certitudine și este perpetuată în studiile privind istoria militară a Daciei romane, deși n-a fost confirmată până acum de cercetările arheologice. O dată ce aceste (presupuse) fortificații sunt date ca sigure, este dat ca cert și drumul roman de pe malul stîng al Mureșului, care ar fi trecut prin cele două localități, îndreptându-se spre Partiscum (Szeged)²⁰. Însă nici drumul nu a fost identificat pe teren²¹.

„Cheia” explicării sistemului militar roman care controla Mureșul inferior, cel puțin până în zona de câmpie, se află în dreapta Mureșului unde a fost găsită fortificația romană de la Cladova (jud. Arad). Cercetările sistematice de până acum au scos la iveală, din niveluri romane clare, cărămizi ștamplate ale legiunii *XIII Gemina* (LEG XIII GEN) și ale cohorței *II Flavia Commagenorum* (COH II FL CO)²². Bineînțeles că în epoca romană exista un drum până la acest castru, care urma valea Mureșului venind dinspre Micia și care trebuia să fie amplasat tot pe malul drept. Dacă și cum continua drumul la câmpie putem doar să presupunem; probabil exista o cale terestră pe malul drept al râului, însă nu am avea de-a face cu un drum roman clasic. Știm că râul Mureș asigură o cale de transport lesnicioasă pentru sarea, lemnul și alte produse pe care Dacia le va fi oferit provinciilor învecinate. Sarea gemă din spațiul intracarpatic a ajuns în Câmpia Pannonică și pe Valea Dunării din preistorie până în evul mediu²³. Generoasele zăcămintele de sare au fost exploatate de către romani atât pentru nevoile provinciei (armată, orașe etc.), cât și pentru cele ale zonelor apropiate²⁴. Se poate admite că în epoca romană cantitățile de sare erau mai mari ca în evul mediu, când pe Mureș

se transportau la un moment dat 16.000 de tone pe an²⁵. Cu toate acestea, nu cred că romanii au implantat în acest teritoriu, oricum controlat de ei, fortificații care să supravegheze permanent navigația pe râu. Dealtfel, plutăritul pe Mureș se derula doar în anumite perioade ale anului și, desigur, într-un singur sens, înspre Tisa. Probabil, după ce își lăsau încărcătura în porturi de pe Dunăre (unde sarea și lemnul erau preluate îndeosebi de ambarcațiuni mari), negustorii de la Apulum se întorceau în Dacia urmând cursul Dunării, apoi drumul mai sigur Dierna – Tibiscum – Sarmizegetusa.

Deși lesnicioasă, teoria existenței unor fortificații romane la Cenad și Sănnicolau Mare, doar pe baza materialului de construcție roman găsit, nu mai este convingătoare. Din nefericire, sistemul militar de la această limită a Daciei, în zona piemontană a Apusenilor și pe valea Mureșului inferior, se află încă departe de a fi lămurit.

STAMPED BRICKS OF *LEGIO XIII GEMINA* AT CENAD AND SĂNNICOLAU MARE

(Abstract)

Besides an inscription (note 16) and some roman building stones at Cenad and Sănnicolau Mare there have been found bricks of the legion *XIII Gemina*. The stamps (published in IDR III 1 – see note 3) constitute the principal arguments for a theory concerning the existence of the roman stable fortifications along the Mureș river towards the Tisa river. A comparison of these marks with the ones found in Apulum (IDR III 6) shows an obvious similarity. In fact we have the same types of stamps which appear in large number on bricks produced at Apulum, in connection with the legionary fortress (see note 11). In the collection of the Banat Museum in Timișoara there are four brick stamps from Cenad and Sănnicolau Mare which are identical with numerous items discovered in roman structures at Apulum (Pl. I). Therefore is clear that all brick has been fabricated in the last site. The roman building material was brought in the northern Banat on the Mureș river most probably in the medieval age.

²⁰ V. F. Fodorean, *op. cit.*, 249–252.

²¹ P. Hùgel, după ce analizează izvoarele cartografice referitoare la Dacia (*Tabula Peutingeriana* și *Cosmographia* geografului din Ravenna), remarcă: „Frapează oarecum lipsa drumului de-a lungul Mureșului mijlociu și inferior (Apulum – Micia – Partiscum). E posibil ca importanța acestuia să fi fost supra-licitată de istoricii moderni.” – P. Hùgel, *Ultimele decenii ale stăpînirii romane în Dacia*, Cluj-Napoca, 2003, p. 59.

²² P. Hùgel, Cărămizi romane ștamplate descoperite la Cladova (jud. Arad), *Ziridava* XIX-XX, 1996, 73–78.

²³ Fl. Medeleș, Sarea Daciei preistorice, *AnB* (S. N.) IV, 1995, 285–301. Convingerea regretatului arheolog era că sarea Daciei era mai prețioasă pentru imperiul roman decât aurul din Dacia; chiar controlul aprovizionării imperiului cu acest mineral ar fi constituit un argument forte al declanșării războiului de cucerire a statului dac.

²⁴ Doina Benea, Cu privire la administrarea salinelor din Dacia romană, *AnB* (S. N.) XV, 2007, 41–46.

²⁵ G. Kovach, Date cu privire la transportul sării pe Mureș în secolele X–XIII, *Ziridava* XII, 1980, 193–199 *apud* Fl. Medeleș, *op. cit.*, 291.

1 a

1 b

2 a

2 b

3 a

3 b

4 a

4 b

Planșa I.

1 a. Ștampilă pe o cărămidă din Sânnicolau Mare, nr. inv. 7794, Muzeul Banatului Timișoara (= MBT) foto M. Șepeșan. / Brick stamp from Sânnicolau Mare. b. Ștampilă tegulară din Apulum, după IDR III 6, 155. / Brick stamp from Apulum.

2 a. Ștampilă pe o cărămidă din Cenad, nr. inv. MBT 7927 (foto M. Șepeșan). / Brick stamp from Cenad. b. Ștampilă tegulară din Apulum, după IDR III 6, 151. / Brick stamp from Apulum.

3 a. Ștampilă pe o cărămidă din Cenad, nr. inv. MBT 7991 (foto M. Șepeșan). / Brick stamp from Cenad. b. Ștampilă tegulară din Apulum, după IDR III 6, 254. / Brick stamp from Apulum.

4 a. Ștampilă pe o cărămidă din Cenad, nr. inv. MBT 1187 (foto M. Șepeșan). / Brick stamp from Cenad. b. Ștampilă tegulară din Apulum, după IDR III 6, 196. / Brick stamp from Apulum.